

ՎԱՏԻԿԱՆԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԸ ԿԱՄ ՍՈՒԼԹԱՆՉԱՀ ԱՄԻՐԲԵԴՅԱՆԸ ՀՆՏՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒ՝

Թոքատցին 1566-ին (լատ. տմանց 1567-ին) թողնում է Վենետիկը և իր տպագրական պարագաները հեռու առած դնում է Կ. Պոլիս: Օսմանյան ժայռաքաղաքըն առաջին նվազ չի ժողովում նրան: Արդարին ձերբակալում են ու նետում բանտ: Որքան ժամանակ է մնում նա կալանքի տակ, հայտնի չէ, երևում է ոչ երկար ժամանակ, «անմեղությունը հաստատելով» իշխանութիւնը արձակում է նրան, որը և առանց դանդաղելու Պոլսում հիմնում է առաջին Հայկական տպարանը (1567)թ.:

Կ. Պոլսում սկսվում է Արդար Ամիրբեկյանի գործունեության երրորդ, իսկ տպագրական գործում երկրորդ շրջանը: Այստեղ նա «Խորվիրապի Առաքել արեղայի ձեռամբ» տպագրում է հետևյալ 5 գրքերը՝ «Փոփր Բերական կամ Այբբեմարան», «1567 թ. Տոնացոյց», «Ժամագիրք և Պատարագամատոյց» 1568-ին և «Մաշտոց» 1569-ին, Վ. Զարդարյան հիշում է նաև Տաղարան, իսկ Թեոդիկը՝ Պարգատումար, Թերևս անունների չիտթություն, որովհետև Արդարի Կ. Պոլսում տպագրած գրքերի թիվը ամենքի մոտ էլ 5-ից չի անցնում: Մարդիկս դպիր ձեռագիրներ իր ժամանակագրության մեջ Տոնացոյցի մասին առաջին անգամ է գրում:

«ԹԺԺ. Ի Կ. Պոլիս խոր ստամբուլայ դիր սահմանեցին... ձեռամբ խորվիրապի Առաքել արեղային, արհեստագործութեամբ Արդար դպրին և իւր Թագադարմ Անտոնիոս Սուլթան սարկուսդին, որոյ գրովքն արպեալ Տոնացոյցս սուաջ բերին (յիշատ. 262)»:

Արդարի որդու այստեղ հիշվելը չը պետք է առել լատ. կարծելու, որ նա նույն

պես Պոլիս է եկել, որովհետև ինքը Սուլթան Քանչահն իր համար վկայում է, որ հորը մեկնելուց հետո շարունակել է մնալ Հոռմում: Արդարի Կ. Պոլսում հրատարակած գրքերը տպագրական արվեստի տեսակետից թույլ են իհարկէ, ուրիշ կերպ էլ լինել չէր կարող: Ինչ էլ սր լինի, Արդար Թոքատցին կուլտուրական մեծ գործ է կատարել իր ժամանակին հայ տպարանական գործի ասպարիտում և իրենից հետո գրեթէ ամբողջ մի դար նա չի ունեցել իր հետեւիդը Կ. Պոլսում: Երեմիա Չեքեպի իր ժամանակագրության մեջ պատճառը համարում է «տղիտության և նախադաշարման» Արդարու և յուր դյուռին դեմ հանած հալածանքը ու ինչպես եկեղեցական իշխանությամբ դանդաղ խափանելու ջանալը» (Զարդ. 278): Երբ դեռ 1512-13 թվականներում տպագրված գրքերը երևան չէին եկել, Արդարը համարվում էր առաջին հայ տպագրիչը: Վերջին տարիներս այդ պատիվը վերացավ իր վրայից, համեմատ դեպս մնալով հայ տպագրության պատմության մեջ մի պայծառ դեմք:

1569-ից հետո այլևս դադարում է Արդարի տպագրական գործունեությունը, ինչպես նաև առհասարակ նրա անվան հիշատակությունը. հաստատապես հայտնի չէ դառնում, քիչ Թոքատցին Կ. Պոլսից մեկնել է Կլմաձին իր պատգամավորության և՛ կատարած աշխատանքների մասին դեկուցելու Միքայել կաթողիկոսին, Թեկուզ տարիներ անցնելուց հետո:

«Հիշատակարանի» հեղինակը, մեզ հայտնի չէ ինչ աղբյուրներից առնելով, գրում է, որ «Արդար Կ. Պոլսեմ կանցնի Կլմաձին (1569-ին) Միքայել կաթողիկոս»

սին քով, ուրկե վերջ ուր և ի՛նչ ըլլալու մասին սրեւէ ծանոթություն, կաշկախէ: Օրմանյանը, երեկի հիմք ունենալով այս աղբյուրը, հալանակահն է դառնում, որ Աբդարը չէր տպարանին կազմվածներով փոխադրված ըլլա իջմիածին», սակայն հարցը թողնում է ենթադրական վիճակի մեջ, քանի որ իջմիածնում այդ ժամանակ տըպադրություն դոյություն ունենալու մասին ոչ մի վկայություն չկա: «Աղբյուրատու» հեղինակը անտես առնելով Արդարի պատգամալորության խոսկական, քաղաքական նպատակը, դառնում է, որ «առանց անոր (այսինքն «տպարանին (կազմվածներով») դժվար կլլա մեկնել (անոր) իջմիածին երթալուն նպատակը»: Իսկ քանի որ մեր այս հոդվածի նյութն է կազմում Աբդար Ամիրբեդյանին ներկայացնել ոչ որպես տպագրիչ, այլ քաղաքական դործիչ, մենք դառնանք նույն խնդրին, երբ թոքատցին զեռ Հոսովումն էր տպագրության դործն սկսելուց առաջ:

Վատիկանի ղեկանադիտական խաղերը մենք մի քիչ այլ կերպ ենք հասկանում, քան Արդար թոքատցու առաքելության մասին մինչև այժմ գրողները (Չամչյան, Զարր-հանաբյան, Լեո, Օրմանյան, Զարդարյան, Թևոդիկ), ուստի թող թույլ տրվի մեզ փորձել բաց անելու թախաղծերը:

Եթե Սեբաստիայի ժողովը և ինքը Միքայել Սեբաստացին իրենց դիմումներով, թեկուզ Հայոց եկեղեցու անկախության կորուստի զնով կամեցել են Պիոս IV-ին սիրելի դառնալ և դրավելով իրենց կողմը «խաչակիրներու արշավանք» կաղմել տալ Արևելքի դեմ, ապա պապը չի հավատացել նրանց երկդիմի թղթին և ցանկացել է Հայոց կաթողիկոսին բերել տալ Հոսով, անձամբ ճնշում գործ դնելու նրա վրա և վերջնականապես դուրս բերելու եկեղեցիների միացման հարցը: Պիոս պապը Սուլթանհազին ոչ թե որդեգրել է խոսպես, այլ պահել է պատանդ, որ Արդարը իր բոլոր աղեղեցությունը գործ դնե Միքայել Սեբաստացուն Հոսով բերելու համար: Ինքը Սուլթանհազը չի թաքցնում, այդ բանը, որ պապը «չի թողել» իրեն հոր հետ վերա-

դառնալու, այլ պահել է իր մոտ: «Եվ զիս ս. փափն որդեգրել առնելով իւրն ոչ Բռնալ ընդ հօրն իմ ի պատճառս ի յետ չոքելոյ հօր իմո ի Հայոց»:

Նոր հավատացյալներ դրավելու մարմանըով բռնված ճարպիկ ղեկանադետ Պիոս IV-ը նույնիսկ հասկացնել է տալիս Արդարին, որ եկեղեցիների միացումը դուրս դալուց հետո նրա «թաղապարմ» որդին՝ Սուլթանհազը, կամ նոր անունով Մարկանտոնը կարող է նույնիսկ թաղալոր դառնալ Հայաստանին, այլապես ի՛նչ է նշանակում «փափն» Փիոս արար համադրվածը հանդէպ և առաջի խոսուե ամբոխին համբուրեալ զեռնս Արդարի, առելով՝ թէ ի Հայոց թաղաւորն դուր ոմն մի», կամ «թաղաւորապն է և արժան է սա փառաց և պատուոյ» և կամ «թաղաւորապն եկիր առ իս և աթոմ» փառաւորեալ իբրեւ արքա առաքեմ զքեզ առ պատրիարքն, զի բերցես նմա զու մեզ» («Հիշատակարան»):

Պիոս IV-ը հոգ է տանում և իր «որդեգրել» կրթության մասին: Մարկանտոնը նախ «ղարատանք», ապա և «հոգի կարգել» նախերի ձեռաց ներքո» սովորում է լատիներեն և այլ ուսմունք, առատ նվիրատուութուններ է ստանում Վատիկանի դամբարանից և ինքն էլ իր կողմից օգնություն հասցնում Հոսովում իրեն դիմող «աղբյուրն տնանկներուն և կարոտյալներուն»: Սակայն, ոչ պապը և ոչ Սուլթանհազը այլևս չեն տեսնում Արդարի երեսը: Շուտով Պիոս IV-ը մեռնում է և նրա տեղ կաթողիկ եկեղեցու քահանայապետության դահլ, ինչպես վերելում առացինք, դրավում է «մեծ ինկվիզիտոր» Պիոս V-ը:

Նոր պապի օրով «թաղալորապն» Մարկանտոնի դրությունը ոչ միայն խախտվում է Հոսովում, այլ և վնասվում ավելի ամբանում և բարձրանում: Նրա համար նույնիսկ արտոնյալ վիճակ է ստեղծվում և կոչվում է նաև «հովիթ Հայոց»: Սակայն այս պապն էլ երկար չի ապրում, 1572-ին նրան հաջորդում է Գրիգոր XIII-ը:

Հոսովական եկեղեցու պահակալների այս հաջորդականության ժամանակամիջոցում մեռել էր նաև Հայոց կաթողիկոսը՝

մեզ ծանոթ Մերայել Սերաստացին (1576)։
Նրան հաջորդել էին ուրիշները։

Իսկ ինչպիսի՞նք էր նախ այդ պահերին
Թուրքիայի և Իրանի քաղաքական կացու-
թյունը, նրանց փոխհարաբերությունը։ Ի
վիճակի՞ն էին արդյոք եմքրպական պետու-
թյունները, եթե նույնիսկ կամենային ու-
ժի գլխել Արևելքի դեմ մի բան շահելու
համար։

16-րդ դարի կեսերին Սուլեյման փա-
ռահեղի օրով Օսմանյան կայսրությունը
դարձել էր այնպիսի հզոր պետություն, որ
բի հետ կցանկանային դաշն կնքել եմքրպա-
յի պետություններից շատերը։ Թուրքիայի
բանակը սակեց ավելի զորեղ ուղղման
ուշ՝ էր ներկայացնում եմքրպայում։
Թուրքիային էին պատկանում Հունաստա-
նը, Բուլղարիան, Հունգարիան, Ղրիմը, Մի-
րիան, Պագեստինը, Միջագետքը, Արարի-
ան, Հյուսիսային Աֆրիկան-Եգիպտոսի,
հետ։ Սակայն երկար ժամանակ չանցած,
Սուլեյմանի ժառանգների Սելիմ II-ի և Մու-
րադ III-ի գահակալության ժամանակո՞ւմ
ժողովն ներքին և արտաքին մի շարք հան-
դամանքների պատճառով Օսմանյան պետու-
թյունը սկսել էր թուլանալ և կորցնել իր
երբեմնի փառքն ու քաղաքական հիգիենա-
կությունը։

Իրանում շահ Թամասը 53 տարի թա-
ղափորելուց հետո 1576-ին մեռել էր, կամ
ավելի ճիշտ թե բողոքիս խեղդիկալ՝ էր,
ինչպես վկայում է Զաքարիա պատմիչը։
Կարճ ժամանակով նրան հաջորդել էր իր
որդին Հալիլը, նույն օրն իսկ սպանել
ապով իր եղբոր՝ Իսմայելին, սակայն սա
էլ մի տարի-կես թաղափորելուց հետո
նույնպես խեղդվում է, իր տեղը տալով
Թահմաթի ամաղ որդի Մահմեդին։ Օգտվե-
լով Իրանի այս խառն դրությունից Օսման-
յան բանակը Լայա փաշայի գլխավորու-
թյամբ կռվել է դուրս գային և 1578-ին մեծ
հաղթություններ առնում, գրավելով Հյուս-
սիսային Հայաստանը։ Թուրքիային են մի-
ացվում Արարատյան դաշտը, Էջմիածինն ու
Երեվանը, որտեղից նույն պատմիչի ասե-
լով Լայա փաշեն զգրեցաց 60.000 անձինք։

Այսպիսի խառնաշփոթ ժամանակում

Հալիլի պալը և «Թաղափորացն» Սուլեյմա-
նահը չէին դադարում փաթիլալու «Հա-
յաստանի փրկության» իրենց դադափարը։
մի փրկություն, որ եթե նույնիսկ դուռը
դար, այդ բանից սակեց ավելի պիտի շա-
հեյին ինքը Վատիկանը Հայոց եկեղեցին
կաւ տալով, և Սուլեյմանահ Մարկանտոնը՝
իր փառափրական ձգտումներին հասած լի-
նելով։

1570-ականների կեսերից նորից կենդա-
նություն է ստանում այդ դժբախտ լինել-
րը։ Վերելուր ԺԳ-ը, դուռ է Օրմանյանը,
Քրուռն կերպով կաշառակ Արևելեցիները
և մասնավորապես Հայերը համակողմա-
նություն շահելու և ասոր համար սակն աե-
սակ հրապարել միջոցները ձեռք առած
էր։ Այդ պահերին 1575-ին Կիլիկիայի
Հայոց կաթողիկոսը՝ Խաչատուր երաժիշտը
մի զբաղուր գլխում է առնում Գրիգոր XIII
պապին, խնդրելով աջակցել «Մ. Սիոնի
փրկության»։ Որպես հատուցում այդ ա-
ջակցության, 80-ամյա Խաչատուրը պապին
աման էր տալիս եկեղեցիների միացման
իր համաձայնությունը։

Կիլիկիա, նոր խնդիր, նոր երկրա-
մաս։ Գրիգոր XIII-ին չէր կարող հայանի
չլինել, որ ուղիղ երկու դար առաջ այնտեղ
կար հայկական քաղաքապետություն, որ ա-
վելի վաղ, իր նախորդներից Կեղեկաթնոս
և Լևոնթնոսիս պապերը մոտ հարապետու-
թյան մեջ են կոչել հայոց թաղափորներին
հետ, զբաղեցրել նրանց ու օգտակար
դարձրել իրենց խաչակրաց արշավանքների
համար։ Ահա արեւմուտքում բողոքականու-
թյան տարածումով իր թուլացող հեղինա-
կությունը արեւելքում բարձրացնելու հա-
մար ներկայանում էր մի նոր սուլթ, որը
պետք էր օգտագործվեր, թեկուզ Վատիկա-
նի միջոցներն ուժեղացնելու համար։ Այդ-
պես է կոչել և անցյալում, ինքը Լուսթերը,
երբ տեսել է, որ դերմ. իշխանները իրենց
զուգուղականությունը հետևում են պապե-
րին, հայանել է այսպիսի միաց. «Բնչպես
որ պապը մինչև այժմ Թուրքերի դեմ պա-
սերադմի ու կամ մեղքերի թողություն պա-
տրվակով փող էր թաղանում գերմանական
երկրներեց, այնպես էլ իշխանները պապի

օրինակով այժմ ուզում են մեզանից մոդ կորզել»:

Անցնում է երկու տարի, Կլմիածնից իտալիա է հասնում թաղևոս կաթողիկոսը, բայց ինչպես է լինում, որ մի քանի ամիս վենետիկում մնալով, չի գնում Հոռոմ, այլ Լեհաստանի վրայով վերադառնում է վաղարշապատ: Պապին այդ բանը դուր չի գալիս. ինչպե՞ս թե, ինքը դիշեր-ցերեկ մտածում է հայոց ազգի հեռու և մարմնի իրկոնթյան» համար, իսկ ամենայն Հայոց կաթողիկոսը դալիս է մինչև վենետիկ հասնում ու չի բարեհաճում այցելել Հոռոմ ու «ներկայանալ» իրեն:

Եվ ահա Գրիգոր XIII-ը 1583-ին ուժեղացնում է իր գործունեությունը թաղևոսի մի կողմից հասուն կաթողիկոսության թաղևոսի է ուղարկում Կլմիկիա, Սաչատուր կաթողիկոսի հետ տեսնելու և բանակցելու համար, մյուս կողմից իր մոտ է կանչում «Հայոց թաղավորության թեմապոս» Սուլթանյան Ամիրբեգյանին և խոստանում նրան «քաղաքներ և բերդեր», եթե նա շտապ կերպով կարողանա Կլմիածնի կաթողիկոսից բերել առև կարևոր պաշտոնական թղթեր կնքված և կրկնվող, հաստատված:

Սուլթանյանը թաղևոս կաթողիկոսին նույն թվի նոյեմբեր ամսին գրում է մի ընդարձակ նամակ, որի մեջ աղերսում է ուղարկել իր արքայադարձ լինելը հաստատող մի պաշտոնական վկայագիր, վավերացված կաթողիկոսի և քսան եպիսկոպոսների կնիքներով և մատները հպումով: Նամակը տանելու և ցանկալի վկայականը բերելու համար նշանակվում է հատուկ պատգամավոր, որը լիազորված էր նույնպես, եթե հնար է Հայոց կաթողիկոսին հրալիրելու Հոռոմ: Ամիրբեգյանի գրությունը, որը լուսանկար նմանությամբ տպագրված է վ. Զարգարյանի Հիշատակարանի մեջ (Ա. 266) խիստ հետաքրքրական է և պարունակում է մի շարք կարևոր տեղեկություններ թե իր և թե իր հոր մասին. մենք այստեղ առաջ կբերենք նամակի մի այն վերջին մասը, որը վերաբերում է բուն խնդրին:

«Եւ ես աստ սնա ի դարստանալ ձե-

ռամբ հզար կարտինարաց և ամենայն դուրս թեման Լատինացոց... առաջի վեհ և երևելի Սանթասիվերինա կարտինարին, որ է առաջիկայ Ս. Փապուն ԺԳ. Գրեգորին, և... և վասն դարոյ նորա Ահոմ և դետալ սահալ ի դրանց նորա և վկայալ թիւն որ վկայալ էին թէ թաղաւորայն... լով վայս ըստուգեաց և յայտնեաց Ս. Փապուն, և վասիւն կամեցաւ տալ ինձ Ժառանգութիւն իբր կամ զքաղաքս կամ զբերդս և... լով իբր թէ նոր իմն վկայութիւն խնդրելով ի Հայոցն: Եւ ոչ թէ ինձէն Ժառանգութեան վտիարքիմ, այլ ըստ վերգրելոցն որ վասն Հայոց... վայս վասն այս պատճառացս առաքելցի դայս սիրելին իմ և վարհըրակիցն իմ առ հոգևոր Ս. Հայրութիւնը քո զի վայսմանէ լաւն աւրացես ինձ, զի ձեռամբ քով դրեացես նոմայ վկայութիւն առաջի գրոյն որպէս աստ ընթեռնուա, և կնքեացես զնա կնքաւ քո, և թէ հնար է մինչև քսան եպիսկոպոսունք կնքելով և ձեռնադիրս առնել ի նոմայս զոր հայրը Սուրբ ինձ շնորհէ, և դիտարք իմ ի քէն... ալ կամիմ այնպէս արացես. Տէրն վկա լիցի այսմ բանիցս, զի ինամս Ս. Փապին ամ յամի անշալկաս սրահել հողա...

Ի Ս. Կլմիածնէն և յ... նորա: Եւ դարձեալ թէ ոչ վասն իմ վտիարքիմ, այլ վասն Հայոց երկց պատճառաւ նախ զի ամենայն կարօտեալս որ դան առ իս բնակեցուցից զիւրեղեցիս Հայոց և բարձրացուցից... ի մէջ ազգիս այս և կացցեն ի յաւանդս իւրեանց... որպէս յաւանդեալս, և մի ոք յազգիս յայսմանէ... ցուցանէ և միայլայլէ զնոսա, երբորդ զի յորժամ այս ամենայն լինի հռչակի և տարածի արարմունք Հայոցն յունկս ամենայնի, կարացից համարձապեցայց հանապազօր յիւս և ի մոռսս առ Ս. Հայրն Փապին և առ հօր կարտինարքն և գլուշացուցանել... դատալին երդումն և դաշինքն և յօժարեցուցանել զնոսա օր ըստ օրէ դալ նոցա ի իրկոնթիւն Սրբոյն Սիոնի որպէս հարբն իմով ոչ եղև, մաղթեմ և հայցեմ յԱստուծոյ զի ձեռամբ իմով եղև ցի: Եւ դու, հայր իմ հոգևոր, Տէր թաղէոս Պատրիարք, յօժարիւ որպէս որդոյ հարազատոյ արացես ստուշութեամբ և հան-

ճարիւ և աղքնթեր նամակին դնելով զինի-
քըս միահամուռ Եպիսկոպոսացն և դա-
տունս իւրեանց ի ներքոյ կնքոյն և խոստո-
վանաբար... և մի իբրեւ արաւ... և փոյթ
առ փոյթ կատարեցես և դարձուցես
դպատգամաւոր... զի գոյթ հայրութեանդ
տեսից ծառայք և հողեոր որդիդ քո զի և
կղէց անդինաքար ի մէջ Հոռոյ և ի
մէջ...: Եւ ետ այսոց կատարելոց թէ մի
ի սպասաւորաց հօրդ հողեորի ժամանեցէ
աստ առ ի խնդիրս ինչ տեսցէ... և քո
դայտեանդ նայէի զի հարց սուրբ... ի քէն
խսկ վիհայէի բերան առ բերան և հաստա-
տէի ձեռամբ քով և ...բաղիւս քով սըր-
բով... և դեր եւս այսպէս ակն ունիմ, և
թէ ի ժամանակիս չունի փառաւորութիւնդ
կամք ժամանելոյ աստ, որպէս եւս ի խն-
դիրս է մերոյ Հայոցս Պարոն Կարտինարին
դորոյ զնմ... ի դարձ պատասխանաւ թող-
աիւ ինձ թէ... պատրաստութիւն առնեմ
Սրբութեանդ և կամ... քեզ կամ ճանապարհ
հաւ դալոց ես, զի առաքեցից ամենայն...
հրաման կարտինարին զի յո՞ր քաղաք հան-
դիպեցի Սրբութիւնդ քո, ըստ արժան-
եացն... ի քաղաք, ի Թագաւորէ առ Թագա-
ւոր մինչև մոտեան լեցիս մեզ, ապա մի ի
սպասաւորացդ առաքես, որ ես ամբողջիւ
ըստ արժանի ելանել առաջի և դօրինաւորն
առնեմ զի ծանիցեն, ... թէ մարդկան...

վեհ խմաստութեանդ Հայր իմ հողեոր Տէր
Թաթէոս Պատրիարք-Հայոց:

Գրեցաւ ի Թուականութիւն Հայոց մե-
ծաց ի ՌԼԲ ի Մեծն Հոռոյ ի դուռն զլիսա-
ւոր Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի ձե-
ռամբ Հոկտեմբեր ԻԱ օրն չարաթ օր:

Վերասացեալ

Մեղաւօր

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ՄԱՐԳԱՆՏՈՒՆՅՍ

Սուրբանշահի այս նամակը, որ մինչև
հիմա էլ իմամքով պահւում է Կ. Պոլսում
Անտոնյան Միաբանության գրադարանում,
ինչպես երևում է կես ճանապարհին է մնա-
ցել և չի հասել Էջմիածին: Եւ ի մեծ վիշտ
պալի և «արքայազն» Մարկանտոնի մի քա-
նի յամիս չանցած մեռնում են թե Թաղեոս
Բ. Վաղարշապատցին, թե Սալաստուր երա-
ժելտ կաթողիկոսը և 1585-ն ինքը Վնորին
արքայութուն: Գրելով XIII-ը:

Այս ամենից հետո մենք չորից մի ան-
գամ չկրկնե՞նք վերևի փոսքը թե «ամենայն
ինչ վստմ չկամելոյ աստուծոյ յունայն և
սնտուր եղև»:

Մնում է Արդար Ամիրբեդյանի համար
հիշել լատինական հին առածը. «Այսպես է
անցնում աշխարհային փառքը»:

Գ. ԼԵՎՈՆՅԱՆ

(Արվեստի վաստակավոր գործիչ)